

EESSÕNA

See raamat on teine osa minu kolmeosalisest uurimis- ja publitseerimisprojektist „1905. aasta Eestis“. Esimene osa (2013) puudutab peamiselt massiliikumist maal, ebaseaduslikke valimisi, alternatiivse võimu loomise katseid ja revolutsiooniliste komiteede tegevust, samuti ülestõusu maal ja mõisnikele tekitatud kahju.¹ Teine raamat on uurimus Eesti sotsiaaldemokraatlikest organisatsioonidest ja nende võitlusest isevalitsuse vastu, millest oli mõnevõrra juttu juba esimeses köites. Kolmandas raamatus on esitatud valik seni avaldamata mälestusi peamiselt 1905. Aasta Seltsi fondist, mis on kirja pandud 1930. aastatel.

Uurimisprobleemina on mind esmajoones paelunud Eesti sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide taktika ja võitlusvahendid, 1905. aastal vallandunud revolutsioonilise vägivalda ulatus ja iseloom, selle konkreetsed avaldused ehk episoodid Eestis ning sotsiaaldemokraatia roll nendes. Niisugusel laiemal taustal püüan mõnevõrra puudutada ka terrorismi küsimust, mida minu kolleegid on 1905. aasta temaatikas nimetanud uurimist vajavaks probleemiks.² Siinjuures puutume kokku mõistetega, mille tähendused on sõltunud ajastule iseloomulikust kontekstist ja hilisematest tõlgendustest. Eesti uusima historiograafia analüüsijad on juba juhtinud tähelepanu uurijate kõhklustele ja järjekindlusetusele 1905. aasta lõpu vägivaldseid sündmusi märkivate terminitega opereerimisel.³ Kindlaid teoreetilisi-metodoloogilisi orientiire ja täpseid

¹ **T. Karjahärm.** 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. Tallinn: Argo, 2013.

² **T. Rosenberg.** Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar sammukest, XXII. Koost E.-H. Västriku. (Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2005.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk 44.

³ **K. Lust.** Talurahvaliikumine 1905. aasta revolutsioonis. Historiograafilisi märkmeid. – Velise Wabariik ja 1905. aasta sündmused Eestis – müüdid ja

definiitsioone pole siinkohal kerge leida, kuna probleemid algavad juba mõistete „revolutsioon“, „mäss“, „poliitiline vägivald“, „revolutsiooniline vägivald“, „relvastatud väljaastumised“, „aktivism“, „ülelõõn“, „agraarrahatused“, „terrorism“ jmt defineerimisest ning vägivaldse fenomeni suhestamisest revolutsiooni ja rahvaliidumisega.⁵

Reljeefne näide poliitiliste olude survest mõistete kasutamisele ja tsensuurist neile tähenduse omistamisele on valitsusvastase (revolutsioonilise) „terrori“ väljaredigeerimine Friedebert Tuglase (Mihkelson) mälestuste nõukogudeaegsest väljaandest (1960; esineb 1940. aastal avaldatud mälestustes), kusjuures „valitsuse terror“ oli alles jäetud;⁶ samuti sõna „mäss“ (1905. aasta lõpu mõisate põletamise kohta) asendamine „viisakama“ sõnaga „ülelõõn“.⁷ Esmases trükiversioonis oli Tuglas nimetanud mõisate põletamist terroriks, mille tõukejõud oli viha ja eesmärk kättemaks ning poliitilise surve avaldamine valitsusele, et see vabastaks arresteritud Eestimaa

tegelikkus. 3. detsembril 2005. a Valgu klubis toimunud ajalookonverentsi materjalid. (Velise Kultuuri ja Hariduse Seltsi Toimetised, I.) Velise: Velise Kultuuri ja Hariduse Selts, 2006, lk 20; **K. Lust**. Viimased kakskümmend aastat 1905. aasta revolutsiooni elus. Pilg eestikeelsele ajalookirjutusele 1995–2015. – Vikerkaar, 2015, nr 7/8, lk 141–142.

- ⁴ VSDTP Eesti organisatsioonide 1905. aasta lendlehtedes on terminid „revolutsioon“ ja „mäss“ sünonüümid, kusjuures enam kasutati sõna „mäss“: „riigimäss“, „üleüldine rahva mäss“, „sõjariistus mäss“. (Vt käesoleva raamatu dokumentide osa „Lendlehed“.) Hiljem kirjutas üks kaasaegne: „Sõnad „revolutsioon“ ja „revolutsionäär“ olid rahva suus tundmatud. Neid sõnu tarvitasid ainult mõned kooliõpetajad ja vallasekretärid. Üldiselt tunti aga „mässi“ ja „mässumehi“, kelle väliseks tunnuseks oli punane lint rinnas ja kes laulis vahest „Kauem raudu me kanda ei taha“, „Meil abi tuleb keisri käest“ jne.“ (Punane lipp ja loitvad tulikahjud. – Rahva Sõna, 1.03.1930.)
- ⁵ Sotsiaalsete revolutsioonide seletamise koolkondade kohta Theda Skocpoli käsituses vt **E. Loone**. Ajalugu ja revolutsioon. – Vikerkaar, 2015, nr 7/8, lk 171–172. Sotsiaalse revolutsiooni marksistlikku ja nõukogulikku käsitust vt **R. Blum**. Sotsiaalse revolutsiooni teooria. Tallinn: Eesti Raamat, 1969. Blum juhib tähelepanu võõrandumisele kui sotsiaalse revolutsiooni tähtsale tingimusele. (Samas, lk 90–94.)
- ⁶ Võrdle **F. Tuglas**. Tuhat üheksasada viies aasta. Mälestusi. – Looming, 1940, nr 6, lk 614; **F. Tuglas**. Mälestused. (Teosed, 8.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 180, 204, 212, 214; **F. Tuglas**. Noorusmälestusi. (Kogutud teosed, 6.) Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 111, 128, 134.
- ⁷ **A. Eelmäe**. Tuglase mälestuste lugu. – **F. Tuglas**. Noorusmälestusi. (Kogutud teosed, 6.), lk 382.

kongressi saadikud. Sõnal „terrorist“ polnud Venemaa revolutsionääride vaatepunktist 1905. aastal niisugust totaalselt inimvaenulikku tähendust kui tänapäeval. Esseeridel ja *Bund*'il oli see tunnustatud võitlusmeetod ja sotsiaaldemokraadidki kasutasid terrorit teatud tingimustel revolutsioonilise strateegia osana, millesse suhtumine sõltus otstarbekohasusest ja varieerus terrori sisulisest ülistamisest (nt V. I. Lenini töödes ja lendlehtedes) kuni selle ärakeelamiseni VSDTP V kongressil mais 1907. Tegelikult pole niivõrd tähtis sõna ehk keelend, millega revolutsiooni üksikuid külgi nimetada (see võib olla poliitikute ja uurijate kokkuleppe asi), vaid toimunud sündmuste ja protsesside olemus, iseloom ja tähendus. Eesti keeles läbi löönud käibetermin „esimene Vene (vene) revolutsioon“ pole ka päris täpne, sest tegemist on kogu Venemaad riigi ehk impeeriumi mõistes (see hõlmab ka mittevene elanikkonnaga piirkonnad) haarava sündmusega, s.o Venemaa revolutsiooniga.⁸

Poliitilise ja revolutsioonilise vägivalda, sh eriti terrorismi teoreetilistes aspektides (definiitsioonid, tüpoloogia, iseloomulikud tunnused) orienteerumisel on mulle olnud teejuhiks Ze'ev Iviansky, Charles Tilly, Martha Crenshaw Hutchinsoni, Paul Wilkinsoni, Grant Wardlow' jmt uurimused. Hilise Vene impeeriumi aegse terrorismi uusimast historiograafiast on pakkunud huvi esmajoones Anna Geifmani ja Oleg Budnitski monograafilised tööd, mis on teineteisest mõnevõrra erineva terrorismi kontseptsiooniga: üks hukkamõiste, teine rohkem arutlev ja mõista püüdev.⁹ Vägivalla ja

⁸ Venekeelses kirjanduses on käibel terminid „первая русская революция“, „первая российская революция“, „первая революция в России“, „революция 1905–1907 гг. в России“, „революция 1905 года“. Imperiaalse ja etnilise Venemaa vahekorda mõistetes vt **T. Karjahärm**. Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo, 2012, lk 14–23.

⁹ **A. Geifman**. Thou Shalt Kill! Revolutionary Terrorism in Russia, 1894–1917. New Jersey: Princeton University Press, 1993; venekeelne tõlge **А. Гейфман**. Революционный террор в России, 1894–1917. Пер. с англ. Е. Дорман. (Серия „Экспресс“.) Москва: КРОН-ПРЕСС, 1997. <http://www.kouzdra.org/page/texts/geifman/> (1.03.2015); **О. В. Будницкий**. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.). Отв. ред. Б. С. Итенберг. Москва: РОССПЭН, 2000.

aktivismi avaldusi Balti provintssides on Eesti ja Läti ala võrdluses uurinud Toivo Raun.¹⁰

Süvenedes „kuritegevuse“ ametlikku statistikasse, mis on väga üldine ja seetõttu väheütlev, kuid mida uurijad kasutavad paratamatuse sunnil, sest paremat pole, sai mulle selgeks, et alustada tuleb kõige elementaarsemast, faktidest, ja üle tuleb vaadata võimalikult palju allikaid mikrotasandil. Mulle teadaolevate ja kättesaadavate allikate najal püüdsin konstrueerida vägivaldsete episoodide üle-eestilist nimekirja ehk kroonikat (või andmekogu), mis võimaldaks ühetüübilisi episoodide (nt tapmised, haavamised, peksmised, röövimised, põletamised) rühmitada, võrrelda niisuguseid rühmi ja otsustada ühte laadi vägivaldaaktide esinemise sageduse ja ulatuse üle nii ajalises kui ka geograafilises (linnad, maakonnad, vallad) mõõtnes. Esmaseks takistuseks on siinkohal lähteandmete puudulikkus ja teabe kaheldav usaldusväärsus, kui seda pole teiste allikatega kõrvutades võimalik kontrollida. Ja kuidas eristada poliitiliselt motiveeritud vägivaldaepisoodide tavalisest kuritegevusest? Sageli me ei tea kõiki asjaolusid, mis vägivaldsete kokkupõrgeteni viisid, ja kuidas need täpselt toimusid. Enamasti tuleb leppida politseiametnike raportite, kohtutoimikute, ajalehe kirja saatjate (tsenseeritud) sõnumite ja aastakümneid hiljem kirja pandud mälestustega. Tähtis algallikate liik on siinjuures põrandaalune kirjandus – ajalehed ja üleskutsed. Aastail 1905–1907 anti Eestis välja ja levitati sadu lendlehti, mille tiraažid ulatusid kohati mitmekümne tuhandeni. Õnneks on suurem osa niisugusest illegaalsest kihutuskirjandusest säilinud tänaseni.

Selles raamatus olen saanud tugineda Voldemar Juhandi,¹¹ Aleksander Loothingu ja Mihkel Aitsam juuniori hiigeltööle faktilise materjali kogumisel, töötlemisel-süsteematiseerimisel, käsikirjade

¹⁰ **T. Raun.** 1905. aasta revolutsioon Balti provintssides ja Soomes. Inglise keelest tõlk. T. Karjahärm. – Tuna, 2005, nr 1, lk 32–43; **T. Raun.** Vägivald ja revolutsiooniline aktiivsus Balti provintssides. Inglise keelest tõlkinud K. Lust. – Vikerkaar, 2015, nr 7/8, lk 102–110.

¹¹ 1905. Aasta Seltsi ülesandel dokumentide ja mälestuste kogumise kõrval koostas V. Juhandi üle tuhandeleheküljelise käsikirja „1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis. Mustandkäsikiri, I–XI“, mis sisaldab rohkesti faktilist materjali ja hinnatavaid järeldusi. Rahvusrhiivi ajalooarhiiv (EAA), 3654-1-48–58.

koostamisel ja nende osalisel avaldamisel.¹² Aitsami mahukas materjalikogu ilmus Toomas Hiio põhjalike kommentaaridega 2011. aastal, s.o rohkem kui pool sajandit hiljem selle käsikirja valmimisest 1948. aastal.¹³ 2014. aastal ilmus ka tema „Jõulud Vigalas“ taastrükk (esmatrükk 1937, „Päevalehes“ 1936–1937).¹⁴ 1905. Aasta Seltsi, EKP Ajalookomisjoni ja Aleksander Looringu fondis on mitme kõite jagu käsikirju, dokumentaalseid materjale, mälestusi ja intervjuusid, mis vääriskid uurimist ja väljaandmist. Kiiduväärselt on Eesti Kirjandusmuuseum Tartus publitseerinud Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide aruandeid ajaloolise traditsiooni kogumisel 1920. ja 1930. aastail e-väljaannetena.¹⁵

Raamatu esimeses peatükis kirjeldan lühidalt sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide tekkimist ja tegevust Eestis peamiselt 1905. aastal. Kuigi selle kohta on nõukogulikis historiograafias leida ulatuslikke käsitlusi, pidasin vajalikuks pöörduda uuesti algallikate poole küsimusis, mis jäid nõukogude uurijate vaateväljast (tahtlikult) eemale või vajavad ümbermõtestamist. Valdavalt puudutab see Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) Tallinna komitee ja VSDTP Tartu grupi ning föderalistliku Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Ühisuse (ESDTÜ) koosseisu (töölised, haritlased, juhid, kohalikud osakonnad), tegevussuundi ja mõju ühiskondlikule liikumisele linnas ja maal. Mind huvitasid VSDTP Eesti organisatsioonide juhtkonna komplekteerimise meetodid (valimised ja koopteerimine) ehk n-ö „parteisene demokraatia“, suhted keskusega, esindatus ülevenemaalistel parteifoorumitel, kuulumus fraktsioonidesse (enamlased ja vähemlased).

¹² **T. Rosenberg.** 1905. aasta mässumehi ja ajaloouurijaid Läänemaalt: Mihkel Martna, Mihkel Aitsam ja Aleksander Looring. – Läänemaa Muuseumi toimetised, X. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2006, lk 115–122; **P. Väljas.** 1905.–1907. a. revolutsiooni ajaloo uurimine ja käsitlused kodanikus Eestis. Diplomitöö. Juhendaja T. Rosenberg. Tartu: TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder, 1986.

¹³ **M. Aitsam.** 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Tartu: Ilmamaa, 2011.

¹⁴ **M. Aitsam.** Jõulud Vigalas. 1905. a Läänemaal. Eel- ja järellugudega. Isiklikke mälestusi ja uurimusi. Tallinn: Hea Lugu, 2014.

¹⁵ Projekt Radar. Kultuuriloo veebiversioon. <http://www.folklore.ee/radar/sisukord.php> (30.04.2015). Bibliograafiat vt käesoleva raamatu „Allikad ja kirjandus“ alaosas „Ajalooline traditsioon“.

Sotsiaaldemokraatliku liikumise alusmüüriks oli suurettevõtete tööliskond, kelle organisatsioon, nagu töölisvanemad, streigi-komiteed, ametiühingud, tööliste saadikute nõukogu, ma püüdsin kaardistada ja väga põgusalt iseloomustada. Enam vääriskid uurijate tähelepanu peamiselt keskkihte ühendavad ülevenemaaliste liitude kohalikud osakonnad: raudteelased, sidetöötajad, insenerid, kellel oli võtmeroll poliitiliste suurstreikide käivitajatena.

Teises peatükis üritan arutleda terrorismi määratluse üle ja refereerida valikuliselt mõnda minu meelest olulist autorit nii sündmuste toimumise ajast kui ka tänapäevast. Siin on mind paelunud vägivalda ja terrorismi teema käsitlemine seoses 1905. aasta revolutsiooniga nii faktoloogilisest kui ka kontseptuaalsest küljest. VSDTP positsiooni väljaselgitamiseks terrori küsimuses analüüsin enamlaste juhi Vladimir Lenini parteilises ajakirjanduses („Proletarij“ jm) ilmunud juhtnööre võitlussalkade moodustamisest, individuaalsest ja massiterrorist ning partisanisõjast. Aastail 1905–1907 toimunud VSDTP kongresside (III–V) otsused annavad koondpildi partei ametliku positsiooni muutumisest, üleminekust terrorismi soosimiselt selle piiramisele ja sealt edasi ärakeelamiseni. Seejuures on eriti huvipakkuvad need argumendid, millega vägivaldset taktikat õigustatakse või laidetakse. Niisugused tekstid lükkavad ümber historiograafias laialt levinud ja kinnistunud väited, et Lenin ja vene sotsiaaldemokraadid-enamlased olid resoluutselt ja põhimõtteliselt igasuguse terrori vastu.

Kolmas peatükk on pühendatud relvastatud võitlusele Eestis. See puudutab debatti vägivaldsete võitlusvahendite pooldajate ja vastaste vahel, sotsiaaldemokraatide üleskutseid lendlehtedes, gruppide-rühmade-salkade moodustamist ja relvade hankimist. Püüan vastata küsimusele, kas ülestõusnutel oli mingeid konkreetseid tegevusplaanid, nagu seda väitsid võimuesindajad, ja kas nad olid valitsuse vastu väljaastumiseks valmis. Ülestõusu maal 1905. aasta detsembris ma süstemaatiliselt ei kirjelda, kuna olen sellest põgusalt kirjutanud esimeses raamatus, ja seda on minu eelkäijad (eriti V. Juhandi, M. Aitsam juunior) juba varem palju põhjalikumalt teinud, kui mina suudaksin. Kõrvalküsimustena puudutan mõisamaa staatuse perspektiivi maapuuduse leeven-

damise kontekstis ja märgukirjade aktsiooni kätketud reformistlikku alternatiivi.

Neljandas peatükis vaadeldakse, milliseid võimalusi pakub uurijale ametlik kuritegude statistika vägivalla ja terroriaktide tuvastamiseks ja kui usaldusväärsed on niisugused andmed. Eeltööna koostas in mitmesuguste kriitilist lähenemist nõudvate ametlike ja mitteametlike allikate põhjal Eestis 1905. aastal toime pandud vägivallaaktide (v.a karistussalkade tegevus) andmekogu, mis hõlmab sadu kõige erinevamaid episoode linnas ja maal, kuid ei saa olla perfektne ja kõiges usaldusväärne. Sellele tuginedes olen teinud katsed hinnata summaarselt vägivallategude iseloomu, nende eri liikide esinemissagedust ja tagajärgi, selgitada, kes olid vägivallatsejad ja kes ohvid. Peatükis on esitatud valik niisuguseid mõisnike ja võimuesindajate vastu suunatud vägivallaepisoode ja lähemalt kirjeldatud üht kõige kõmulisemat terroriakti – Riiginõukogu liikme parun Budbergi tapmist 1907. aasta veebruaris Läänemaal. Paragrahv „Hilisemaid seletusi ja kommentaare“ pakub peamiselt 1905. aasta tegelaste mälestusi, tagasisivaateid ja tõlgendusi.

Monograafia teise osa juurde kuulub lühikonspekt ehk kroonika sündmustest Eestis, Venemaal, Lätis ja Soomes aastail 1904–1907, mis tugineb uuematele uurimustele ja on abiks peateemas orienteerumisel. Lisadena on esitatud nimekirjad sotsiaaldemokraatlikest organisatsioonidest Eestis 20. sajandi algul, põrandaaluste tegelaste varjunimedest, mõisatöölise streikidest 1905. aastal, valdadest, kus toimusid ebaseaduslikud valimised ja tagandamised (või kus neid plaaniti) ning valdadest, kus nõuti avalikult Vene impeeriumi riigikorra muutmist. Needki andmekogud ei saa olla täielikud, kuid peegeldavad siiski teatud olulisi tendentse.

Esimeses köites publitseerisin 167 teemakohast dokumenti ja materjali. Käesolevas raamatus jätkan dokumentide avaldamist. Seekord puudutavad need VSDTP kui terviku ja tema kohalike organisatsioonide (peamiselt Tallinna komitee ja Tartu grupi) tegevust Eestis vägivaldsete võitlusvahendite ja meetodite kasutamise aspektist. Need on VSDTP kongresside ja kohalike foorumite vastavad otsused, enamlaste juhi Vladimir Lenini kirjutised terrorist parteilises ajakirjanduses, Eestis koostatud ja paljundatud

lendlehed, samuti mõned asjassepuutuvad tekstid Eesti sotsiaaldemokraatlikest ajalehtedest. Eesmärgiks on pakkuda lugejale sisuliselt koondatud valikut allikatest, mille põhjal uurimistöo on tehtud, ja ka võimalust heita pilk möödanicu omaaegsete sündmuste peategelaste silmade läbi. Suur osa avaldatud lendlehtedest ilmub trükis esmakordselt originaal-, s.o eesti keeles.

Dokumentide publitseerimisel on lähtunud üldtunnustatud põhieeglitest. Akadeemilise väljaandena mõeldud raamatus pole omaaegseid tekste tänapäeva ortograafiareeglitele kohandatud. Varempublitseeritud ja võõrkeelest eesti keelde tõlgitud tekste pole üldjuhul toimetatud ega redigeeritud, kuna nende võrdlemine algallikatega on keeruline või üldse võimatu. Enamik dokumente avaldatakse tervikuna, väljajätted on märgitud nurksulgudes [---]. Nurksulgudes on vajadusel lisatud ka ilmsete trükivigade parandused ja teksti sisulist mõistmist hõlbustavad (puuduolevad) tähed ja sõnad. Dokumendid esitatakse ilma sissejuhatavate märkuste ja kommentaarideta, kuna seletused nende kohta asuvad põhitekstis. Dokumentide annotatsioonides on võimalusel ära toodud teadaolevad andmed tekstide päritolu, autorsuse, ilmumiskoha ja -aja, paljundamise tehnika, levitamise, varem avaldamise ja tõlkimise kohta. Kõik kuupäevad tekstis ja dokumentides on antud sündmuste toimumise ajal kehtinud vana kalendri järgi.

Allikate ja kirjanduse loetelusse on võetud valikuliselt ka neid teavikuid, mida pole viidetes otseselt märgitud, kuid on kasutatud narratiivi konstrueerimisel ja sündmuste lühikonspekti koostamisel.

Minu tänusõnad kuuluvad kõigile, kes uurimistöole, raamatu kirjutamisele ja väljaandmisele kaasa aitasid.